

a jenszeji népek északra vonulásával. Az egyes szamojéd csoportok elérkezve mai lakóhelyükre, közelebből meg nem határozható sarki nép közelébe kerültek, s azokkal az előzőkben ismertetett módon kereszteződtek.

A szamojédság nem teljes egészében tette meg ezt a hatalmas vándorutat. Az i. u. 2. sz. után a déli szamojédok közül egyes töredékek a Szaján hegység vidékére vonultak,²¹ ahol lassanként beolvadtak a környező török népekbe. A szamojédoknak egy másik csoportja, pontosabban legnyugatibb ága pedig az i. e. II. és I. évezred között nem követte a rokon törzseket szibériai útjára, hanem ellenkező irányban tartva az ugor területek érintésével nyugat, illetőleg északnyugat felé haladva nyelvet cserélt. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen alakult ki a lapp nyelv.

Dolgozatom végső eredményeit nem tartom megváltoztathatatlan tételnek. Most kizárólag a kérdés jelenlegi állásából kiindulva próbáltam egy-két új szempontot felvetni, melynek helyességét az esetleg később felbukkanó új adatok igazolják, vagy cáfolják.

HAJDÚ PÉTER

Ugor—török érintkezés

I.

Osztják szótáraink csak a keleti nyelvjárásokból ismerik a következő szót: V. *ièri tā*¹ 'piirtää, vetää piirto, viiva, чертить | zeichnen, einen strich ziehen'; Vj. *ièri tā* 'piirtää, varustaa piirrolla (esim. puu); viiltää halki; zeichnen, mit einem strich versehen (z. b. einen baum); durchschneiden'; Tj. *äri tā* 'viivoittaa, viivoitella, piirrellä | einen strich od. striche ziehen, zeichnen'. A gyakorító és műveltető alakokon kívül jelentés szempontjából fontosabb származékok: Trj. *ärip tā* 'vetäistä piiru, raapaista (naula, tikku jne.), piirroittaa, viivoittaa (esim. paperia, yksi piirto); kirjoittaa (salasana) | einen strich ziehen, kratzen (nagel, holzsplinter usw.), riefeln, linieren (z. b. papier, nur ein strich); schreiben (geheimwort)'; Vj. *ièrastā* 'uurtaa, hakata paasu | eine furche, eine kerbe hauen'; Tj. *äras tā* 'uurtaa, uurrosta (hirttä huonetta salvettaessa) | furchen, riefeln (einen balken beim hausbau)'; *ärsän äri* 'uurros ylemmässä seinähirressä, пазь | furche im oberen wandbalken'; V. *ièrsi w* id. A szónak e kettős jelentése egyszerre, párhuzamosan kerülhetett az osztjákba, oly értelemben, hogy a vésés azonos volt az írással, pontosabban: írni annyi volt mint vésni, kőbe, ill. első sorban valószínűleg fába. Erre mutatnak nem csak a 'vajatot, barázdát vésni' stb. jelentés k, hanem a következő madárnevek és a hczájuk fűzött magyarázatok is: Vj. *löγä ièrastā kū* 'eräs pieni laululintu, ääntää kuin luuta veitsellä piirrettäisiin', valamint V. *löγä ièri l'ni* 'eräs laululintu, шиверница | ein singvogel' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 186).

²¹ Vö. HAJDÚ: Die Benennungen der Samojuden. JSFOu. LIV/1, 95—96.

¹ E szónak a m. ír igével való esetleges összefüggésére DÁVID ANTAL, a kiváló assziriológus hívta föl a figyelmemet.

A szó megvan már PAASONENNál is: J. *iárssim, iárrašam, iársä* 'viivata, piirtää, чертить, пазить | stricheln, zeichnen, fugen' (PAAS.—DONN. Wb. 32), nála is csak a keleti nyelvjárásoporthoz tartozó juganiban, a kondaiban nem. Eddig a vogulból sem ismerjük.¹ Tehát megint egy olyan osztják szóval van dolgunk, melyet csak a legrégiesebb és jelentésanilag a legtöbb ősiséget megőrzött keleti nyelvjárásokból jegyeztek föl. E körülmény okát legfőljebb csak találgathatjuk: vagy kiveszett a többi nyelvjárásból, vagy még nem sikerült ráakadniuk a kutatóknak, vagy — s szerintem ez a legvalószínűbb — csak e keleti nyelvjárások előzője vette át, talán ugyanattól a néptől és talán ugyanakkor, amelytől és amikor az ugor közösségből még teljesen ki nem szakadt későbbi magyarság elődei az *ír* igét.

2. Köztudomású, hogy *ír* szavunk (az ugyanezen fogalomkörbe tartozó *betű, szám és tömény* 'zehntausend' szókkal együtt, l. BTL. 192) török jövevény. Altáji megfelelőit GOMBOCZ következőképp állítja össze: oszm. kom. krm. kas. *jaz-* 'schreiben, zeichnen' | bask. *jaz-* | kirg. *žaz-* | csuv. *šir-* 'schreiben', *širu* 'brief' | mong. *žiru-* 'tirer une ligne, peindre, dessiner; calculer'; *žiruk* 'dessein, plan, tableau'; *žuru-* 'zeichnen, entwerfen, buchstaben oder zeichnen schreiben od. vorschreiben' | burj. *žoro-*, *zuru-* 'zeichnen, striche ziehen' | kalm. *zuru-* 'zeichnen, malen' | mandzsu *niru-* 'malen'; *nirugan* 'gemälde, zeichnung, plan, landkarte' | gold. *niru-* 'schreiben'; orosz. *neruga* 'писаль', *neru* 'писать'.

Mint látjuk, az altáji nyelvekben éppúgy mint a magyarban, a szónak csupán 'seribo; pingo' (l. NySz.) jelentése van (a mongolban még 'calculer'), és sehol nem 'vésés, hornyolás, rovás', mint az osztjákban. Vagy azt kell

¹ Az 'ír' közkeletű, minden nyelvjárásban meglévő kifejezése: DN. *žantša* 'kirjata, kuvioilla kaunistaa; kirjoittaa, написать | ~~sticken~~, mit figuren verzieren; schreiben', DT. *žanšta*, Ts. *žantša*, Kr. *žantša* 'kirjoittaa', V. *knšata*, Vj. *knšita* v. tr. (harv.) 'kirjata (tuohista); kirjoittaa | (selt.) mit mustern versehen (birkenrinde); schreiben'; Trj. *kanšayš* v. tr. 'kirjata raapimalla (ei läpileikkaamalla, tuhta); kirjoittaa | durch schaben (nicht ausscheiden) ornamentieren (birkenrinde); schreiben'; Ni. *žšta*, Kaz. *žnši* 'kirjata (tuhta), värillä kirjata; kirjoittaa; määrätä („Jumalan äiti“ jnkin elämän latu, tapahtuma) | ornamentieren (birkenrinde), mit farbe mustern; schreiben; vorschreiben (die „mutter Gottes“ jmds lebensweg, ein ereignis)'; O. *žšti* = Kaz. (KARJ.—TOIV. Wb. I, 313); K. *žantšam, žantšam* 'kirjaella; kirjoittaa, piirustaa | sticken; schreiben, zeichnen'; J. *kantšam, kantšlam* id. (PAAS.—DONN. Wb. 47). — Vogul megfelelői: *qansam* 'bunt machen, schreiben'; *qansā, qansā, qansī* 'eingekerbte oder buntgemalte Zierathe; Schrift' (АНЛQV.); *žansi* 'jegyez | bezeichnen'; *khanši* 'ír | schreiben', *žansā* 'hímzés | stickerei', *žansān* 'tarka; ékesített | bunt, geschmückt' (SZL.). Az eredeti jelentésre világot vet az alapszó: *žantš* stb. 'kuvio, kirjailu (vaatteessa); kirje | muster, stickerei (an einem kleidungsstück); brief' (KARJ.—TOIV. Wb. I, 312), *žantš* 'ornistuserkki; puumerkki; korko-ompelus | eigentumsmarke; namenszeichen; stickerei' (PAAS.—DONN. Wb. 47). — Nyomdatechnikai okokból kénytelen voltam a fooétikus átírást nagyon leegyszerűsíteni.

Az obi-ugor szóná PAASONEN i. h. a votják *gož-t-* (I.' fölrni, leírni написать; 2.' húzást csinálni, vonalazni МУНК.) szóra utal. Erről önkénytelenül eszünkbe jut az obi-ugor — permi kapcsolatoknak az a meglepő bizonyítéka, melyre МУНКАCSI (VNGy. II/1, 0287) nyomán STEINITZ hívta föl újra a figyelmet: „Merkwürdig ist, dass die unweit Kasan an der Volga lebenden Tschheremissen (Mari) von den Wotjaken (Udmurt) por genannt werden.“ (Ethnos, 1938: 132). A vogul-osztják *por* szóra vonatkozólag vö. alább, a IV. pontban.

tehát föltennünk, hogy ez utóbbi — az 'írás'-sal szemben elsődlegesnek gondolható — jelentés az egész altájiságban nyomtalanul eltűnt,¹ s az átvévő két ugor nyelv közül is csak az osztjákban maradt fenn — vagy pedig, hogy a szónak az osztjákoknál keletkezett ez a jelentés is, helyesebben az osztjákok ezt a szót a z írás fába, kőbe vésésének terminus technikusa ként tanulták és őrizték meg (vö. hogy a tremjugániban „titkos szó”). Minthogy török jövevényről van szó, természetesen nyomban emlékezetbe idéződnek a belsőázsiai török föliratok. Ezek ugyan Mongoliából és a VIII. századból valók, de az írásnem, melyet képviselnek, ASPELIN szerint a régészeti leletekből következtetve egész Közép-Szibériában el volt terjedve, s használata legalább időszámításunk kezdetéig nyúlik vissza.²

Az átvett *ièri-* jelentését az osztjákok annál könnyebben szűkíthették az események megörökítésének erre az ünnepélyes és maradandó formájára, mert hisz egyébként az írás, rajzolás, díszítés kifejezésére ott volt a vogullal (és votjakkal) rokon közkeletű másik szó, a *zãntš* stb. 'muster, stickerei; brief' stb.; *zãntša'* stb. 'besticken, mit figuren verzieren, schreiben' stb. (l. fönt). A magyarban viszont azért van csak az átadó török nyelvvel egyező jelentés, mert ott a „vésett írás” megjelölésére megvolt az ősi finnugor *ró* (~ *eser. ro-, ru-* 'vág').

2. A magyar *ír* ~ osztják *ièri-* hangtanilag pontosan megfelel egymásnak, ha az átvétel az ugor korban történt, és az átadó nyelvben *j-* szókezdetet teszünk föl. GOMBOCZ szerint ugyan az *ír* előzményeként az ócsuvasra magánhangzós szókezdetet (**yr-*) kell föltennünk (BTL. 87, 180), de egy helyt maga is **jyr-* alakot rekonstruál (i. m. 144, vö. MNy. III, 223, NyK. XXXV, 254 is).³ Ez utóbbi föltevést támogatják különben az altáji adatok is mind, a csuvas *šir-*t sem véve ki. A csuvas *š-* <ős-török **j-* ugyanis aránylag késői fejlemény (l. BTL. 188), tehát joggal föltehetjük, hogy az uhorság még *j-*s kezdettel vette át a szót, s a *j-* az osztjákban hangtörvényesen megmaradt, a magyarban hangtörvényesen eltűnt (vö. pl. *ideg*, osztj. *iãdɛ*, *iãntɔx* stb., vog. *iãndɛβ*, *eser. iãdãñ*, f. *jãntee-* NyH', 29). Ha e föltevésünk helyes, akkor egyben némi tájékozódást nyerünk egyrészt a magyar *ø* < fgr. **j-*, másrészt a csuvas *š-* <ős-török **j-* hangváltczás időrendjére vonatkozólag: mind-

¹ NAGY GÉZA szerint ugyan e *jaz-* tö valószínűleg változata a *jar* 'hasít, vág' ige-tőnek, tehát eredetileg szintén rovás-félet jelentett (l. Ethn. VI, 269 k.). A nélkül, hogy e kérdésre itt mód volna közelebről kitérni, csupán az jegyzendő meg, hogy az írásnak nem szükségképp a rovás a legelső formája, mert az agyagra karcolástól a bőrökre rajzolásig ill. festésig elég sok változat mind éppoly régi, sőt régibb lehet, mint a nagyobb technikai készséget igénylő fába, vagy éppen kőbe, sziklába vésés. Ez utóbbit — mint a ránk maradt belső-ázsiai föliratok mutatják — főleg, talán kizárólag, nevezetes események megörökítésére használták.

² Ennek a török írásnak — mellyel az úgynevezett „székely írás” kétségtelenül összefügg (l. NÉMETH GYULA, A magyar rovásírás, MNyK. II/2) — történeti előzményeiről részletesen tájékoztat TELEGDY ZSIGMOND pompás tanulmánya: „A sémi írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-óceánig”, IMIT Évkönyve 1937, [200 kk.

³ E kettősséget PAASONEN úgy értelmezi, hogy a szerző ingadozott az ó-csuvas alak föltételében, s a maga részéről nincs is a magánhangzós szókezdet föltevésének helyességéről meggyőződve, „különösen azért, mert a felhozott esetekben a *j-* eltűnése *i* előtt egészen kivételesnek látszik.” (NyK. XLII, 60.)

kettő csak az ugor kor után zárulhatott le, mert az átadott török alak nem *š*-s, hanem *ǰ*-s szókezdetet mutat, az átvett szókezdő *ǰ*- pedig részt vett a finnugor **ǰ*- jellegzetes magyar fejlődésében.

A magyar és osztják szó egyeztetése tehát hangtanilag kifogástalan. A kérdés mostmár az, hogy vannak-e az ugor—bolgár—török érintkezésnek egyéb nyelvi bizonyítékai is, és hogy nincsenek-e ez érintkezés lehetőségének tárgyi akadályai.

II.

1. A nyelvi bizonyítékok számbavétele előtt a kérdés történetét röviden áttekintve kiderül, hogy a legilletékesebb szakemberek — kizárólag nyelvi tények értelmezése alapján — egyre távolabbi múltba tolták ki a magyar—bolgár—török (egyelőre csak arról volt szó) érintkezés időpontját.

GOMBOCZnak kezdetben az volt a fölfogása, hogy „az Urál-vidéki őshazából dél felé vándorló ugor-magyarok minden valószínűség szerint a volgai bolgár birodalom szomszédságában, a volgai bolgár műveltség hatása alá kerültek, tehát az érintkezéseket a volgai bolgár birodalom megalapítása utáni időkre, kerek számmal 600 és 800 közé tehetjük.“ (MNY. XVII, 15). Később e nézetén részint történeti adatok, részint a permi, cseremiszi és mordvin nyelv csuvas jövevényszavainak hangtani tanulságai alapján jelentékenyen módosított. Kétségtelen, írja, hogy „míg a magyar nyelv honfoglalás-előtti török elemeinek csuvasos csoportjában egy lényegében őstörök jellegű bolgár nyelvalak tükröződik, addig a többi finnugor nyelvek bolgár jövevényszavai egy kevésbé régies jellegű, legtöbb hangsajátságában már a mai csuvasra emlékeztető bolgár nyelvjárást tükröztetnek vissza. Ezt az ellenmondást csak úgy oszlatjuk el, ha feltesszük, hogy a magyar-bolgár érintkezés évszázadokkal megelőzte a bolgár-mordvin, ill. bolgár-cseremiszi, permi érintkezések korát“ (MNY. XVII, 18). Miután fölteszi, hogy a magyarokat is a szabiroktól megindított keleteurópai népvándorlás sodorta a Kaukázus felé, azt következteti, hogy „a bolgár hatás kezdetét az V. sz. közepe tájára, végét a VII. sz. elejére tehetnők, tehát arra az időpontra, mikor a nyugati türk birodalom romjaiból a kazárok hatalma kibontakozik, s mikor a kaukázusi bolgárok északra vándorlása a Közép-Volga vidékére már szintén befejeződött vagy legalább megkezdődött.“ (i. h. 19).

Ez újabb fölfogása szerint is azonban GOMBOCZ a magyar-bolgár érintkezésnek csupán korát teszi néhány évszázaddal hátrább, tartamát azonban nem nyújtja meg, sőt másfél évszázadra rövidíti le. Ennek következménye, hogy jövevényszavaink több esetben nem egyértelmű hangtörténeti tanulságait (l. alább) ó-csuvas nyelvjárási különbségek tükröződésének értelmezi. Azt az elvi lehetőséget, melyet már BUDENZ (NyK. XV, 464) fölvetett, hogy t. i. a különböző magyar megfelelések különböző korokból, az átadó bolgár-török nyelv történetének különböző szakaszaiból való átvételek eredményei — mint PAASONEN rámutatott (NyK. XLII, 62) — éppen azért kellett figyelmen kívül hagynia, mert szerinte az érintkezés aránylag ilyen rövid ideig tartott.

PAASONEN nézete ezzel szemben az, hogy „nincsen megbízható történeti támaszpontunk a magyar nyelvbe (valamint a többi rokon nyelvbe) került csuvas elemek ex-quo terminusának megállapítására, s így a magyar-bolgár érintkezés tartama esetleg jóval hosszabb is lehetett“¹ (NyK. XLII, 67).

Ugyanez a véleménye ZSIRAINAK, ki éppen jövevényszavaink hangtani rétegződésére hivatkozva teszi föl, hogy a magyar—bolgár-török érintkezések már az Urál környékén s egyben 460 előtt megindultak (Jugria, 95 k.).

Végül (a szókezdő *n*-nyel kapcsolatban) RÄSÄNEN is azt gondolja, hogy a bolgár-török hatást jóval korábbról kell kelteznünk, mint általában szokás (UJb. XIX, 99).

2. Ha pedig az előmagyarság az uráli őshazában érintkezhetett bolgár-törökökkel, akkor nincs tárgyi (földrajzi, történeti) akadály annak, hogy ez érintkezés lehetőségét egy nyelvtörténeti korszakkal előbbre: már az ugor korra föltegyük.

A magyar nyelvtudományban egyáltalán nem új ez a gondolat. Már MUNKÁCSI rámutatott, hogy vannak a magyar, végül és osztják nyelvben oly közös török jövevényszavaink, melyek hangalakjuk szerint csakis az ugor korból származhatnak. Ilyenekül jelölte meg a *hattjú*, *hód*, *enyv* és *gyalom* szót, megjegyezve, hogy az adatok számát a további kutatás bizonyára tetemesen gyarapítani fogja (Ethn. VI, 136 k., NyK. XXV, 269). PAASONEN nyelvtörténeti szempontból elfogadhatatlannak tartja MUNKÁCSI érvelését. A *hattjú*ról és *hód*ról elismeri ugyan, hogy összefüggnek valamiképp az egyeztetett török ill. mongol és mandzsu szókkal, de hogy miként, arra nem tud válaszolni (FUF. II, 102 k.). Hasonló nézetet vall KANNISTO, ki szintén nem hajlandó nem hogy ugor, de még obi-ugor kori török átvétel lehetőségét sem elismerni (FUF. XVII, 9 k.). MUNKÁCSIVAL (Ethn. VI, 363 k., VNGy. I, 0302 k.) és GOMBOCZAL (NyK. XXVIII, 148, XXXI, 361 k.) szemben külön is hangsúlyozza, hogy az obi-ugorban nincs egyetlen olyan jövevényszó sem, mely kétségtelen csuvas hangsajátságot mutatna (i. h. 228 kk.).

A két finn tudós merev álláspontjával ellentétben sokkal rugalmasabb ZSIRAI fölfogása, ki „Jugria“ c. nagyszabású tanulmányában úgy vélekedik ugyan, hogy „közvetlen bolgár-török—ugor érintkezéstről nyelvi okok alapján egyelőre nem beszélhetünk“, de mindjárt hozzátéveszi: „Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az obi-ugorok ősei 460 előtt ne ismerhették volna az Urál-melléki ogur-földet vagy kisebb-nagyobb rajaik ne járhattak volna át, ne telepedhettek volna le az ogurok lakóhelyétől északra eső transuráli folyók vidékére“² (97). A föltehető ugorkori török érintkezés nyelvi nyomaként ZSIRAI a *hattjú* és *hód* szavakra hivatkozik, megcáfolja PAASONEN ellenvetéseit s meggyőző érvekkel bizonyítja MUNKÁCSI egyeztetésének helyességét (i. m. 96 k. jegyz.).

¹ Én emeltem ki.

² Én emeltem ki.

Még határozottabban ugor kori török átvételekről szól LIGETI, rámutatva arra, hogy az e korból származó jövevényszavainkban „merőben más törvényszerűségeket kell keresnünk, mint azok, amelyek az eddig legrégebbinek tartott, honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényeinkben megfigyelhetők”,¹ azaz eredeti finnugor szöink hangtörténeti változásaiban ezek is részt vettek. Közéleti részletezés nélkül ilyen ugor kori török elemeknek mondja a *nyereg*, *nyár*,² *nyak*, *hód*, *hattyú* szót (Magy. Őst. 44 k.).

3. Ha mármost ugor kori török érintkezésekről beszélhetünk, természetesen (legalább kronológiailag) még több valószínűséggel szólhatunk obi-ugor-török érintkezésekről. Már GOMBOCZ (NyK. XXVIII, 148) feltett ilyet, a nélkül azonban, hogy gondolatát kifejtette volna. Csupán annyit mondott, hogy az érintkezés hatása „leginkább a halászat, vadászat, tehát a kezdetlegesebb műveltségi fokan álló nép foglalkozásainak műszavain látszik meg”.³ E szempontból egyik legfontosabb szöveggyűjtése a következő: vogÉ. *le'in*, *ēn*, *līn* 'evet, pénz' (ehhez vonta PAASONEN az osztjK. *tänka*, J. *tänki*, É. *tanji* 'eichhorn; kopcke' alakokat) ~ kaz. tat. *tejen* 'evet, kopéka'. ujj. *tejin*. koib. kar. *tīn*. alt. *tīn*. *tīn* id. PAASONEN, elvi álláspontjának megfelelőleg, ezzel kapcsolatban is csak annyit mond, hogy a vogul-osztják és török szó összefüggése lehetséges (l. AHLQVIST: JSFOu. VIII, 9, ANDERSON, Wändl. 26 k.), de viszonyuk nem világos (FUF. II, 106). Ellenben már egészen más RÄSÄNEN véleménye. Ő határozottan a vogul-osztjából eredezteti a török alakokat, melyekben a finnugor-uráli *l-nak megfelelő osztják *t*, *t* (*o*), *l*, *l* szókezdőt (l. TOIVONEN: FUF. XX, 82) *t*-helyettesíti: ótörök *tīn* 'Eichhornchen', köztörök *teji*?, *tījin*, *tīn*, *tīn* < vog. *le'in*, *lēin* id., Kopeke' ~ osztj. *tänka* stb. 'id., Kopeke'. Az obi-ugor szó különben igen elterjedt az altáji nyelvekben: tung. *denke* stb. 'Zobel', mong. *tēnke*, tör. *tänkä* stb., sőt megvan az orcszban is a mongol hódí áscok korából mint pénzegység *dehka*. Ez utóbbi kölcsönzések iránya azonban nem világos (RÄSÄNEN, Materialien 22 k.).⁴

RÄSÄNEN azon föltevésének bizonyítására, hogy már az ótörökben vannak obi-ugor jövevényszavak, enlíti még a következő összeállítást: ujj. *tyt*, ótör. *tyt* 'Lärchenbaum' < vog. *tyt* 'Zed' (~ osztj. *tejt* stb. id. > tung. *takti-kän* id.)⁵ Ugyanilyen értelemben utal a *manč* szóra, mely a Tonjukuk-főiratokban a nemzetiségek jegyzékén sz. repel, s melyben RAMSTEDT, Radloff átfűrészt a helyszínen ellenőrizve, a vogulok saját nyelvi elnevezését vélte fölfedezni (i. h.). Kétségtelen, hogy e név akkor már (a VIII. században) nem vonatkozhatott az egész ugorságra, ellenben nagyon jól vonatkozhatott az obi-ugorságra, melynek e szó a föliratok korában még hangalakban sem,

¹ Én emeltem ki

² A *nyár*-ról l. alább, III. 3.

³ Föltevését, mint fönnebb láttuk, PAASONEN és KANNISTO kereken elutasította.

⁴ RÄSÄNEN, MARTTI, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki. 1949.

⁵ RÄSÄNEN e szóval kapcsolatos további következtetései (< ? *saks*, vö. tung. *saksokumar* 'Nadelbaum', gold. *sese* stb. 'Larix dahurica' ~ ? finn *saksankuusi* 'Larix'), melyek nyilván az ural-altáji nyelvek ősrököségének föltevésével függnek össze, az ugor-török érintkezések kérdésének szempontjából már nem fontosak.

elkülönült közös elnevezése lehetett, vö. STEINITZ szófejtését: osztják *mōs* (tő *mōńs*-) 'eine ostjakische Phratrie' ~ vcgul *māńsi* 'Selbstbenennung der Wogulen' ~ magyar (= *mań-ar*), alapalak **māńs*, mely ősi saját neve a három ugor népnek (Ethnos, 1938: 130.)

III.

A fentiek alapján tehát nincs elvi akadályja annak, hogy török kapcsolatokat tegyünk föl már az ugor korra. Hangtani és etimológiai bizonyítékaink röviden a következők:

1. Az őstörök szókezdő *j*- különböző (*ø*, *gy*, *sz*) magyar megfelelői. Ezeket GOMBOCZ ó-csuvas nyelvjárási különbségek reflexeinek magyarázta, föltételezve, hogy az ős-török *j*- az ó-csuvas nyelvterület egy részén *-dʒ* (> magyar *gy*-), más részén *š*- (> magyar *sz*-) lett (BTL. 179 k.); a magyar szókezdő-hiányt pedig (bizonytalankodva) ó-csuvas hiánya vezette vissza (i. m. 179 k., de vö. 144, NyK. XXXV, 254, MNy. III, 223). E magyarázattal szemben már PAASONEN kifejezte kétségeit (NyK. XLII, 60 k.), RAMSTEDT (SUSAik. XXXVIII/1, 10) és RÄSÄNEN (Materialien 185) szerint meg a magyar *sz*-es szókezdőt aligha szabályos megfeklés.

A háromféle magyar fejlődmény azonban rögtön érthetővé válik, mihelyt nem területi, hanem időbeli különbségek tükröződéseinek fogjuk föl őket. Ez esetben ugyanis azt a mindössze két magyar szót (*ír*, *író*), melyekben őstörök **j*- > *ø* megfelelést találunk, olyan ősrégi jövevényeknek tekinthetjük, melyeknek átvételekor az átadó bolgár-török nyelvben még nem történt meg az őstörök **j*- > *š*- változás — aminek bizonyítéka az osztják *jēri tū¹* — és a magyarban is még megvolt a finnugor szókezdő *j*-. Mikor aztán ez bizonyos esetekben (l. fönt I. 2) elkűnt, e folyamában részt vett az *ír* és *író* is. Ezt a magyar hangtörténet szempontjából kifogástalan elgondolást az is támogatja, hogy így nem kell a bolgár-törökre magánhangzós, tehát szabálytalan szókezdetet föltenni. — Más esetekben a finnugor *j*- *gy*-vé változott (pl. *gyalog*, cser. *ial*, *jol*, *dol*, md. *jalga*, *jalgo*, f. *jalka*, lpS. *juol²kē*, lpN. *juol²gi*, lpK. *juolk* NyH.⁷ 29), s e változásban részt vettek mindazon török jövevénytörök is, melyek őstörök **j*-vel szemben *gy*-t mutatnak (*gyalom*, *gyertya* stb.). — Sőt az időrendiség bevezetésével a szókezdő *sz*-is erőltetés nélkül magyarázható: a mindössze három (*szőlő*, *szűcs*, *szél*) *sz*-s szó már a bolgár-török *š* < őstörök **j*- után került nyelvünkbe, tehát ősi török jövevénytörök fia alább rétegébe tartozik. Mintha a *szőlő* és *szűcs* műveltségi tartalmával és égalji vonatkozásával is a későbbi, Kaukázus vidéki érintkezésre utalna.

2. Az őstörök **č* kétféle (*cs*, *s*) magyar megfeklése. E kettősséget már GOMBOCZ úgy magyarázta, hogy a **č* > *š* váltkozás az ó-csuvasban az érintkezés idején még nem ment végbe minden nyelvjáráásban, esetleg nem minden fonétikai helyzetben (i. m. 183). Azt hiszem, elvileg épp oly lehetséges

¹ Az *író*-nak is van egy *j*-s kezdetű megfelelője, a cseremiszi *jēra* 'Buttermilch', melyet már GOMBOCZ említ (BTL. 88), s melynek kettős (szókezdő *j*- szóközépi *-r*-) viselkedésére már PAASONEN fölhívta a figyelmet (NyK. XLII, 61).

az a föltevés, hogy azon magyar szavak, melyek *cs*-t mutatnak, a bolgár-török *š* < *č* változás előtt kerültek nyelvünkbe, az *s*-t föltüntetők pedig e változás lezajlása után. Egyébként az időrendiség gondolata GOMBOCZ-nak abban a megállapításában is benne van, hogy a magyar *s-s* alakok tanúsága szerint a palatális affrikáta *čš* a csuvasban *š* közbenső fokon át lett *š*-szé (u. o.). A **č* különböző magyar megfeleléseit RAMSTEDT is különböző, régebbi és újabb török nyelvjárásokból való átvétellel magyarázza (SUSAik. XXXVIII/1, 32). RÄSÄNEN véleménye pedig az, hogy a dunai bolgárban az őstörök *č*-nek valami *š*-szerű hang felelhetett meg, mert a magyarban ilyenkor *s*-t találunk (i. m. 180 k.). A kérdéshez vö. még LIGETI, NyK. XLIX, 216 jegyzet.

3. A magyar *harang* és *homok* szókezdő *h*-ja. Ebben mongolos kritériumot látott PAASONEN (NyK. XLII, 38 k.), NÉMETH (Nyr. XLII, 243), MUNKÁCSI (MSFOu. LXVII, 288), LIGETI szerint azonban erre „sem okunk, sem jogunk nincs“ (NyK. XLIX, 200 kk., 245 kk.). Bár különösen a *harang* viszonya az egyeztetett köztörök *qazan*, csuvas *χoran*, *χuran* 'Kessel' és mongol *qaraŋya* 'une grande cymbale d'airain' alakokkal még mindig nem tekinthető véglegesen tisztázottnak (LIGETI tüzetes okfejtése után és alapján is kétségtelen, hogy a magyar szóhoz hangalakban is, jelentésben is a mongol szó áll legközelebb):¹ a szókezdő *h*-t valóban nem kell mongolos sajtáságnak tekinteni, ha átvételét az ugor korra tesszük. Ez esetben u. i. egyszerűen magyar *h* < **k*- változás kell föltenni, ami mélyhangú szóban hangtörvényes. Ilyes lehetőségre LAZICZIUS is céloz (MNy. XXXIV, 30). Komolyabban ez a magyarázat valószínűleg azért nem merült föl, mert — a magyar — bolgár-török érintkezések idejét legkorábban az V. századra téve — cleve kizárt-nak tűnt föl, hogy ó-csuvas jövevényszók ebben a hangváltozásban (melyet akkor már befejezettnek kell tartanunk) részt vehettek volna.

4. A tővégi nyílt magánhangzó kettős viselkedése az átvett szókban. Mindjárt megjegyzem, hogy e bizonyítékot nem tekintem az előbbiekkal azonos értékűnek, mert teljesen még nem igazolt föltevéseken alapszik. Tudjuk ugyanis, hogy török jövevényszóinkban megmaradt a tővégi *-a*, *-e* (*alma*, *kéve* stb.), amiből nyilván következik, hogy átvételükkor a tővégi nyílt magánhangzók eltűnésének vagy zártabbá válásának folyamata már lezárult volt (l. BTL. 162 k.). Van azonban három szavunk, melyek — ha altáji származtatásuk helytáll — épp úgy részt vettek e folyamatban, mint eredeti finnugor szavaink. E három szó: *nyak*, *harang*, *nyár*.

Legvilágosabb a *nyak* esete. RÄSÄNEN következőképp származtatja a szót: *nyak* 'Hals, Nacken, Kragen' < ó-bolg. *ŋaka*: csuv. *šora* 'Kragen', jak. *saya*, trkm. *jaqa* 'воротник', kir. *žaka* > mong. *zaya* id. (Ung. Jb. XIX, 100).² Ugyanesak „az uráli őshazából származó török elem“-nek mondja LIGETI (Magy. Östört. 45.). Ha a származtatás helyes, a szó kétségtelenül sokkal korábbi átvétel, mint az *alma*, *kéve* stb.

¹ NÉMETH GYULA „Mongol elemek a magyar nyelvben“ c. tanulmányában úgy véli, hogy „nem zárkozhatunk el . . . teljesen még attól a gondolattól sem, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt“ (Nyr. XLII, 245), ezt a nézetét azonban később nem említi.

² Az ősrakosság (vö. finn *nikama* 'Halswirbel') kérdését, melyet RÄSÄNEN itt is, meg Materialien 18 is fölvet, ezúttal figyelmen kívül hagyhatjuk.

Bonyolultabb a *harang* kérdése, mert ennek a tövégi nyílt magánhangzókra vonatkozólag csak akkor van szavazata, ha (közvetlenül vagy bolgár-török közvetítéssel) a mongol *qarawya*-val hozzuk kapcsolatba. E lehetőséget, mint főnnebb rámutattam, LIGETI kitűnő tanulmánya után sem tartom kizártnak.

Annál kevésbbé, mert a *nyár*tól esetleg szintén a mongolhoz vezetnek a szájak. A szó etimológiájáról u. i. még RAMSTEDT professzorral beszélgetve, tőle a következő összeállítást kaptam: mandzsu *ńara* 'halbgegoreses Wein (für Opfer)', *ńaran* 'schwaches Wein (für junge Mädchen)', *ńarɣun* 'neu, frisch, für's erste mal verwendet (von Esswaren); frische Gemüse, neue oder frische Obste' stb. (ZACHAROV, Wb. 247); mongol *nirai* 'neugeboren, jung; neue, frische (Früchte, Esswaren)', vö. mandzsu *ńarɣun* stb. (GOLSTUNSKII, Wb. II, 32); föltételezett mongol alapalak: **ńara* vagy **ńarai*; török *jaz* l. 'der Frühling', 2. 'der Sommer' stb. (RADLOFF, Wb III, 225); föltételezett alapalak *jaz* < *ńar*. A kérdést, hogy itt ősi kölesönzésről, vagy ősrököságről van-e szó, nyitva hagyta.¹ Megjegyzendő, hogy a *nyárral* és áltáji megfelelőivel kapcsolatban RÄSÄNEN is fölvetette az ősrököság gondolatát (Materialien 19), de másutt a magyar szót az ó-bolgár *ńar* átvételének mondja, melyből másrészt > csuv. *sor*, tirkm. *jaz* 'Sommer, Frühling', kor. *ńerem* 'Sommer' stb. (i. m. 185).

5. Az ugor-török érintkezések etimológiai bizonyítékai sorában egyelőre négy szót tudok megnevezni: *hattyú*, *hód*, *ír*, *hajnal*. Az első kettőt többszörösen megvizsgálták és helytállónak találták, legutóbb ZSIRAI (Jugria 96), ki az ugor-török szók összetartozásának módszeres igazolásával egyben el is háritotta az ugor-török kapcsolatok további kutatásának elvi akadályát. Hogy az *ír* is szókinsünknek ebbe az ősi, ugorkori rétegébe tartozik, azt fönt igekeztem bizonyítani. Ezúttal tehát csak a *hajnallal* kell részletesebben foglalkoznunk.

TOIVONEN az osztják DN. $\chi\acute{u}\acute{n}\acute{t}$, Trj. $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$, V. $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$, Vj. $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$, Ni. $\underline{\underline{\chi\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$ LL. Kaz. $\underline{\underline{\chi\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$, O. $\underline{\underline{\chi\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$, VK. $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$, Vart. $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}}$ röte am himmel' szót ős-osztják * $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}$, * $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}$ ill. korai ős-csztják * $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}$ -ra vezeti vissza, s közvetlenül egyeztetni a magyar *hajnal*-l (FUF. XXII, 162). E két ugor szót pedig RÄSÄNEN, SAUVAGEOTIA is utalva, a következő török szókkal kapcsolja össze: török * $\underline{\underline{K\acute{u}\acute{n}\acute{t}}$ > jak. *kuńas* 'Tageshitze', köztörök *kuńas* 'Sonne', csuvas $\underline{\underline{\chi\acute{u}\acute{n}\acute{t}}$ (Materialien 24).

Kétségtelen, hogy ez az egyeztetés nem oly világos, mint az előbbieik. Először is TOIVONEN i. h. nem foglal állást arra nézve, hogy az osztják-magyar szót elválasztandónak gondolja-e a finn *koi*, zürj. *kya*, v. g. *kuń* szótól (mellyel a *hajnal* előrészét egyeztetni szokták, l. KISPÁL: MNy. XXXIV, 143 kk., XLV, 155), vagy száraznak ill. összetételnek fogja-e föl. Másodszor RÄSÄNEN sem nyilatkozik szüksézájú jegyzetében arról, hogy csak a magyar-csztják szót egyeztetni-e a törökkel, tehát ugor-török kapcsolati gondole,

¹ Hogy a magyar és áltáji szókra vonatkozó eme fölfogásának RAMSTEDT nyomtatásban is kifejezést adott-e valahol, arról nem tudok. Lehet az is, hogy csak kidolgozatlan ötletnek tartotta gondolatát.

vagy pedig finnugor-altái ősrökség nyomát látja a jelzett összefüggésben (vö. i. m. 206). A kérdés további észlelézése itt nem föladatunk, mert szempontunkból elég rámutatni az ugor és török alakok meglepő egyezésére, valamint arra, hogy ugor és észről ez a szó is (mint az *ír ~ ièrítà*) csak a magyarban és osztjákban található.

IV.

Nyelvi alapon tehát csakunk és jegünk van ugor-török érintkezést föltenni. Ugyancsak nyelvi alapon (*ír ~ ièrítà*) azt is megállapíthatjuk, hogy az a török nép, mellyel az ugarság érintkezett, valamely „bolgárcs jellegű“ *r*-török nyelven beszélt,¹ melyben az érintkezés idején még nem történt meg a szókezdő *j*->*s*-hangváltozás. Hátra van még, hogy következtetéseink helyességének ellenőrzésére megvizsgáljuk, nem mondanak-e ellent egyéb (régészeti, őstörténeti, néprajzi stb.) ismereteinknek.

Két, egymással szorosan összefüggő kérdésre kell föltétlenül válaszolnunk: hol és mikor történhetett az érintkezés.

1. Az érintkezés helyére vonatkozólag mindenek előtt a kelet-európai régészeti kutatások eredményeit vehetjük számba, első sorban az ú. n. anyanyelvi kultúrával kapcsolatos megállapításokat. Köztudomású, hogy a kultúrát minden kutató a finnugorsághoz köti. Góca a Volga-könyök, a Káma és Bjelaja vidéke, honnan erős kisugárzásai vannak északon a permiek, nyugaton a volgai finnugorság felé. Legmesszebbre azonban keleten mutat: átcsap az Urál szibériai oldalára, a Pisma, Iszet és Tobol vidékére, de nyoma elhúzódik Omszkgig, sőt folytatódik a közép-szibériai ligetes steppéken is, körülbelül az Ob-parti Tomszk városáig, ahol aztán TALLGREN szerint minuszinszki és turkesztáni elemekkel átszótt különleges kevert kultúrává fejlődik (SUSAik. XXXI, 79). E kezdetleges bronzkori műveltség egyre csökkenő fokú terjedési útvonala meglepően egyezik a „prém útjával“, mely Permből indul, majd az Urál lankás átjáróin keletnek fordulva, Dél-Szibéra ligetes steppéin át a Minuszinszki-medencébe (s onnan tovább) vezet.² Világos, hogy a prém útján valami jellegetesen kereskedő-népnek kellett élnie, mely az árucseré-forgalmat lebonyolította, s az árukkal együtt természetesen a különböző műveltségi hatásokat is közvetítette. Erre alább még röviden visszatérünk.

Általános fölfogás, hogy az anyanyelvi kultúra Urálon túli ágának képviselői az előmagyarok voltak.³ E nézet kialakulásában döntő szerepet játszott az a vélemény, hogy az egész finnugorságból csupán az előmagyarok jártak Ázsiában, s a mai obi-ugorok átszivárgása lényegileg a XIII–XIV.

¹ Az *r*-törökséget bolgárnak nevezni tulajdonképpen anakronizmus, mint NÉMETH GYULA „A honfoglaló magyarság kialakulása“ c. alapvető művében megállapítja, „mert ez a név csak a hun-„ogur“ (s esetleg egyéb) keveredés után keletkezett. Később azonban a keverék-jellegű régi bolgárságban a *z*-s nyelvet beszélő elemek eltűntek vagy meggyengültek, s így a későbbi állapot feljogosít bennünket, hogy a bolgár névvel az *r*-es törökséget jelöljük.“ (98.)

² L. LIGETI LAJOS: A magyarság őstörténete, 54 kk.

³ L. TALLGREN, pl. Suomen Suku I, 203; vö. ZSIRAI, FgrRok. 150.

század folyamán indult meg. Azonban semmi kényszerítő okunk nincs arra, hogy a nyugat-szibériai ésontcs gorodisések népében esakis az előmagyarkak lássuk, s föltétlenül kizárjuk belőle a többi ugarságot. Ezzel kapcsolatban külön kiemelendő WIKLUND nézete, mely szerint az osztjások „valószínűleg aránylag későn jöttek mai területükre, legalábbis annak északi részére, azonban nem tudjuk pontosan, mely délibb tájakról; az a gyakori föltevés, hogy régibb időkben ők is az Urál nyugati oldalán laktak, nincs közelebről megindokolva”.¹ WIKLUNDnak e nézetével szemben nem hivatkozhatunk arra, hogy az *osztják* név első előfordulásai Európában tesznek róluk említést,² mert egyrészt az időpont oly késői (1499, 1554, 1572), hogy a nép őstörténetére semmiképp sem vonatunk belőle következtetést, másrészt hadjáratok kiírásában esik róluk szó, amiből legalábbis jogunk van arra következtetni, hogy csak a hadviselés idején és azzal kapcsolatban kerültek Európába.

2. De nyomósabb érveket is szolgáltat WIKLUND nézete mellett a legújabb szovjet őstörténeti kutatások szociológiai ága. Az ugarságra vonatkozólag a tudományág legfőbb képviselője CSERNYECOV, a vogul néptudomány legelső szakembere. Ő irányította az obi-ugor társadalmi szervezet tanulmányozásának roppant jelentőségére STEINITZ figyelmét,³ aki aztán a jelenlegi állapotokat a népköltészetben fennmaradt hagyományokkal összevetette, s a levonható tanulságok, valamint a *magy-ar* ~ *mānsi* ~ *mōns* < **māns*-etimológia (l. fönt) alapján a következőképp rajzolta meg az ugarság kialakulásának menetét:

A vogulok és osztjások egyik frátriája (s egyben, egyik fele) a *mōs* (*mōns*-) névvel illeti magát. Ez nyilván egy ugor elemet képvisel, melynek saját neve *māns* volt, s mely mint lovas nép élt a középső és déli Urál steppevidékén. A nagy népvándorlások, időszámításunk elején, e *māns*okat ketté szakították. Egyik részük, a későbbi magyarok, délnyugat felé húzódtott. Másik részük északra szorult, keveredett az északi Urál halász-vadász törzscivel s életmódjában hozzájuk idomult. E *māns*ok képviselik a szellemi fölsőbbrendűséget, amint az a vogul-osztják mesékből és néphagyományokból világosan kitűnik. — Az obi-ugarság másik összetevője éppen az említett északi halász-vadász nép, mely a vogulok-osztjások másik frátriáját alkotja, s melynek egyik saját neve fennmaradt a vogul-osztjások e másik frátriájának (egyben másik felének) *por* nevében.⁴

Kétségtelen, hogy e szellemes elmélet nem válaszol minden nyomban fölmerülő kérdésre, pl. hogy csak a legfontosabbat említem, arra, vajjon az e g é s z obi-ugarság kialakulását így kell-e elképzelnünk, s ha igen, mikor és milyen körülmények közt kerültek a vogulok a középső Urál nyugati oldalára, ahol (a Visera vidékén) még a múlt században is voltak nyomaik?⁵

¹ EBERT, Reallex. III. 376.

² L. ZSIRAI, Jugria 93.

³ L. STEINITZ: Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien; Ethnos, 1938 : 139.

⁴ STEINITZ, i. m. 132.

⁵ L. Reguly-Album LXXXII, KANNISTO: Ein Wörterverzeichnis eines ausgestorbenen wogulischen Dialektes in den Papieren M. A. CASTRÉNS (SUSAik. XXX/8), ZSIRAI, FgrRok. 155 kk.

Vagy azt kell-e föltennünk, hogy ez európai vogulok az egykori finnugorság keleti (ugor) ágának ittmaradt utódai, kik természetesen állandó érintkezésben álltak a *manš*-okból és *por*-okból az északi Urál vidékén kialakult obi-ugorság nyugati részével, a későbbi vogulok elődeivel? E kérdésekre az elmélet — legalábbis jelen fogalmazásában — nem ad választ.

Ellenben fényt derít több olyan egymásnak látszólag ellentmondó tényre, melyeket eddig nem sikerült teljesen megnyugtató módon értelmezni. Érthetőbbé válnak az Ugrákról és Jugria földrajzi fekvéséről szóló ellentétes adatok, az 1096-i nevezetes Rogovics-féle híradás, ZSIRAI *ugor* „*onogor*” szófejtése (melynek egyetlen támadható pontja éppen a behatóbb obi-ugor—török kapcsolatok nem-igazolt voltában rejlett, l. Fgr.Rok. 144), és új megvilágítást nyer az ügöri lovas kultúra sokat vitatott kérdése is.¹

¹ STEINITZ elméletének tüzetes vizsgálata nagyon eltérítene jelen fôladatunktól, azért csak röviden hívom föl a figyelmet TOIVONEN „Protolapin ongelmasta” (Esitelmät ja pöytäkirjat 1949: 159—183) c. értekezésének eredményeire, melyek — egész más szempontból tárgyalva az obi-ugorság antropológiai és nyelvi eredetének kérdését — megfelelő módon igazolni látszanak STEINITZ föltevését.

A lappság és a lapp nyelv eredeti hovatartozását vizsgálva már több kutató (RAVILA, NIELSEN, LAGERCRANTZ) rámutatott arra, hogy a lappok és az obi-ugorok nem csak antropológiailag különböznek a többi finnugorságtól, hanem nyelvükben is vannak oly közös vonások, melyek a többi finnugor nyelvből hiányzanak, ellenben megtalálhatók a szamojédokban. Legfontosabb az igeragozásban és a birtokos személyragozásban mutatkozó duális, mely történetileg is azonos eredetű. A négy nyelv (lapp, vogul, osztják, szamojéd) közelebbi összetartozását TOIVONEN 95 szöveggyűjtéssel bizonyítja. A nyelvtani és szókincsbeli közösségek alapján pedig azt következteti, hogy a lappok elődei a szamojédokkal azonos nyelven beszéltek, majd a szamojéd közösségből kiszakadva, az ugarsággal (a magyarok, vogulok, osztjások közös őseivel) kerültek érintkezésbe. Ez érintkezés nyomai szerinte azon lapp — o b i - u g o r megfelelések, melyek nincsenek meg a szamojédokban. TOIVONEN következtéseinek ezen pontján nyilvánvaló az ellenmondás egyrészt az ugarsággal való érintkezés föltevése, másrészt a c s a k c b i - u g o r - l a p p szó- és nyelvtani egyezések ténye között. A magyarban ugyanis köztudomásúlag nincs duális (a *kettő és monó* — ha duális-voltukat kétségtelemnek tekintjük is, l. BEKE: NYr. LVI, 88 k., RAVILA: FUF. XXVII, 7 k. — eiszigeteltségük miatt nem bizonyíthatják a paradigmátikus duális egykori megvoltát, épp oly kevésbé, mint a *félszemű, félkarú* stb. kifejezések — l. BEKE, i. h., KERTÉSZ: MNy. IX, 307 k. —, mert ez utóbbiak a szemlélet módjára jellemzők, és nincs köztük a nyelvtani kategóriához), s a felsorolt 95 szóból mindössze egynél mutat ki TOIVONEN magyar megfelelőt is (*maráz* 'pruina'). másik hármat pedig megkérdőjelez *pegyveth, gége, száj*). A magyarban tehát szinte semmi nyoma nem maradt volna annak az érintkezésnek, melynek (mint az obi-ugor duális mutatja) nyilván igen mélyrehatónak kellett lennie. Világos, hogy ez a föltevés nem valószínű. De a szamojéd-lapp-obi-ugor közös vonások hiánya a magyarban azonnal érthetővé válik, mihelyt fölteszük egyrészt LAGERCRANTZal azt, hogy a szamojéd, lapp és vogul-osztják nép és nyelv egymásnak közeli rokona s közös arktikus népfajt és kultúrát képvisel, — másrészt STEINITZel azt, hogy az obi-ugorok *manš* összetevője mellett a másik *por* összetevő valami észak-uráli kezdetleges nép volt. Elvileg semmi akadályja nincs annak, hogy a *por* népet azonosítsuk azzal a szamojéd törzssel ill. annak egy részével, melynek másik része mind nyuga abbra tolódva, TOIVONEN nézete szerint a finn-volgai korban vált teljesen finnugor nyelvűvé s lett ilyenformán a mai lappság közvetlen őse. Így csak annyit kell módosítani TOIVONEN elképzelésén, hogy nem é r i r t k e z é s volt a (protolapp)-szamojédok és az e g é s z u g o r - s á g közt, hanem az egykori ugorok északra szorult ága integrálódott a szóban forgó szamojéd törzs egy *por* saját nevű?) részével, mely eredeti nyelvének némely sajátosságait és sok szavát megőrizte az új közösségben is, sőt az egész obi-ugorság közkincsévé tette.

3. Az ugor-török érintkezés szempontjából bennünket csak ez utóbbi kérdés érdekel. Közismert tény, hogy az ugarságnak közös, egyelőre semmi más nyelvvel kapcsolatba nem hozható¹ elnevezése van a *lóra* és néhány, a lóartással kapcsolatos fogalomra: *nyereg, ostor, fék², mén,³ másod-, harmadjú ló*. A nyelvészeti paleontológia tanítása szerint, ha valamely dolognak közös neve van a rokon nyelvekben, föl kell tenni, hogy a kérdéses dologt már az a nyelvközösség is ismerte, melynek folytatásai az illető rokon nyelvek; különösen megbízható e következtetés, ha nem csupán egy-egy elszigetelt szóval, hanem egész fogalom-körrel van dolgunk. E módszertani élv érvényesítése az ugor kor műveltségi állapotaira vonatkozólag azonban nehézségekbe ütközik, jöllehet nyelvészeti szempontból a legvilágosabb esetek egyike volna. A kétségtelen nyelvi tényeknek ugyanis ellenmondanak a történeti tények: egyrészt az obi-ugorok elmaradottsága, zsákmányoló halász-vadász életmódja kezdettől fogva, mióta csak híradás van róluk — és másrészt a magyarság fejlett lovas-nomád kultúrája már Európában megjelentekor, történelme kezdetén. Ez ellenmondás áthidalására alakult ki az a felfogás, hogy a halász-vadász előmagyarok egy török nép hatására sajátították el a lovas-nomád életmódot. E nagyon logikus föltevés azonban még mindig magyarázatlanul hagyja a vogul-osztják lóartására vonatkozó szavak és kifejezések vitathatatlanságát. Ezért a nyelvészek általában igen tartózkodók e föltevessel szemben, többen határozottan elvetik, s a nyelvi tények vallomása alapján már az ugor korra lótenyésztést tesznek föl.⁴

De az ugor nép lovas volta mellett szól a tárgyi néprajz egyik adata is, melyet VILKUNA értékelt ki ebből a szempontból. Észak-Szibéria népeinél a varrott nyíltartó tegez kétféle lehet: vagy hosszú zsákooska, melyet a két vállon átvett szíjjal háton hordanak, vagy pedig hosszára fektetett tartó, melyet elől egy fogantyú segítségével az övre erősítenek. Az előbbi hordásmód minden északi erdő-vidékre jellemző. Így hordták tegzüket a finneknél, szamojédok, jéniszei osztjások, tunguzok, jukagirok és csukcsok. A gyalogos számára ez is a legkényelmesebb: a nyilat jobb kézzel a bal vállán keresztül húzza ki a tegezből a vadász — Ellenben az obi-ugorok déli és délnyugati területein a tegezt nem így, hanem az övre akasztva viselték. Ez a mód erdővidéken nem célszerű, akár gyalog, akár hótalpon közlekedik

¹ MUNKÁCSI < kaukázusi *lak, lag* 'füllen, kalb' származtatása (ÁKE 444) ez ideig éppúgy nem igazolt, mint LIGETI ~ török *ulay* 'ló' utalása (MagyÓstört. 59).

² L. TOIVONEN: FUF. XXI, 123.

³ TOIVONEN: FUF. XXVIII, 97 k.

⁴ L. pl. MUNKÁCSI: KSz. VI, 197 k., SZINNYEI, Die Herkunft der Ungarn, 31. és foleg MÉSZÖLY: „Mióta lovas nép a magyar”, NNy. I. 206 kk. NÉMETH GYULA így nyilatkozik a kérdésről: „A magyarság régebbi, török hatás előtti állapotát, hadi szervezetét és kulturális színvonalát... csak bizonyos mértékben gondolom kezdetlegesebbnek az első török hatás utáni állapothoz. Semmi esetre sem gondolom azt, hogy a magyarság az ugor (= vogul-osztják-magyar) őskorban a vogulok és osztjások színvonalán lett volna. Ezek a népek az ősi állapothoz képest erősen hanyatlottak s erre döntő bizonyítéknak azt tartom, hogy míg a lovat inkább csak hallomásból és mondáktól ismerik, ősi állapotukban lótenyésztő, lovas nép voltak... Oly néppel, mely a mai vogulok és osztjások színvonalán áll, egy török nép nem is tudott volna mit kezdeni. (Honf. magy. kialakulása 124 k.)

a vadász. Nem is tehető föl, hogy e könyék obi-ugorjai elvetették volna a régi háton hordást, hogy ez új, alkalmatlanabbat elsajátítsák. Minden jel arra mutat, hogy a tegezshordásnak ez a formája ősi örökség abból a korból, amikor az osztjások, vogulok és magyarok elődei, legalább részben, lovas nép voltak. A ligetes pusztá lovas népei (dél-oroszországi szkíták s. b.) szín'én így, övön hordták a tegezt, minthogy a lovas számára ez is a legmegfelelőbb, legalkalmasabb elhelyezési mód. Nagyon érdekes még megjegyezni, hogy az övön hordott tegeznek a magyarral közös neve van a vogulban és osztjákban (vog. *tavét* stb., osztj. *түүт* stb.), míg a másfajta nyiltartóknak mindkét obi-ugor nyelvben más-más elnevezésük van: osztják *хү.Джа* stb. 'Schachtel für Pfeile aus Holz', vogul *нйл-kuora* stb. 'Pfeilköcher aus Holz, im Sommer im Boot zu verwenden'. Fejtegetései eredményeként VILKUNA is arra a megállapításra jut, hogy az obi-ugorságnak legalább egy része nem ősi, bennszülött kezdetleges kultúrát képvisel, hanem egy magasabbnak az elfajzását. (SUSTOIM. XCVIII, 379 kk.).¹

4. Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy az ugor együttelés helyét, a korábbi tanítástól eltérőleg, nem az Urál nyugati oldalán kell kersnünk, hanem, legalábbis a korszak utolsó századaiban,² körülbelül a Tobol- és Tura-bezártá, bővízű folyóktól szeldelt ligetes steppére kell tennünk. Ide utalnak az ugorságnak tulajdonított Urálon túli ananyinói kultúra helyhez kötött maradványai, a csontos gorodiscsék lelettára, mely azt mutatja, hogy e kultúra hordozói legalább részben települtek voltak s állattenyésztéssel is foglalkoztak (ló- és disznó-csontok); ide utalnak a nyelvészeti paleontológiai és tárgyi néprajz módszeres következtetései, melyek szerint az ugorság lótarló nép volt — márpedig lótarló, bármily kezdeleges fokon is, elképzelhetetlen az erdő-régióban, egy kizárólag erdőlakó népnél;³ és ide utal végül a CSERNYECOV—STEINITZ-féle ugor etnogenezis-elmélet, melynek okfejtése meggyőzőnek látszik és következtetései nagyjából egybevágóak eddigi biztosnak tartott ismereteinkkel.

5. Az ugor kor végső szakaszát, mely ezúttal legközelebről érdekel bennünket, az ananyinói kultúra kihangzásával körülbelül egyidejűnek vehetjük, tehát úgy az i. e. IV—II. századra gondolhatunk. STEINITZnek az a véleménye, hogy az ugor közösségből csak időszámításunk kezdetén szakadt ki az a *māns* elem, mely az obi-ugorság egyik összetevője, semmiképp nem mond ellent kormeghatározásunknak. Világos, hogy — ha az elmélet

¹ Ezzel, valamint NÉMETH GYULA fönt idézett véleményével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy pusztán nyelvi adatok alapján magam is hasonló megállapításra jutottam, l. NYK. LII, 207.

² Ne feledjük, hogy az ugor nyelvközösség bomlását körülbelül az i. e. II. évezred közepe tájára szokás tenni, tehát, ha az elő-magyar kort nagyon hozzávetőlegesen csak időszámításunk kezdete tájára tesszük is (l. pl. LIGETI, Magy. Östört. 65, STEINITZ, i. m. 132), akkor is legalább másfélezer esztendőről van szó; e hosszú kornak csak végső szakaszára iparkodunk most némi fényt deríteni.

³ Ugyane véleményen van WIKLUND, l. EBERT, Reallex. III, 377. — Hogy pedig erdőlakás és nomadizálás nem zárja ki föltétlenül egymást, arra több érdekes és meggyőző példát említ LIGETI szép tanulmánya, „Az uráli magyar őshaza“, Magy. Östört. 60 kk.

megállja a helyét — a mai voguloknak és osztyákoknak csak ez a *m̄n̄s* össze-
tevéje vett részt az ugorkori fejlődésben; e műveltségbeli fölényét természetesen magával vitte s részben megőrizte akkor is, mikor az északi halász-
vadász népekkel integrálódott. Ezért tartom pl. valószínűnek, hogy csak a keleti osztyák nyelvjárások előzője vette át az 'ír' szót (l. fönt I.), szabatosabban kifejezve: a mai keleti osztyákság (nelynek nyelve egyébként is a legrégiesebb,¹ de ugyanakkor a legköltőibb és a legtöbb szellemi fejlettséget eláruló) népi kialakulásában a többiekénél nagyobb szerepe volt az ugor elemnek, mely e kultúrszót az ugor korból vitte magával s máig megőrizte.

6. Ezek után azt kell még megnéznünk, hogy az ugor részről kikövetkeztetett területen (Délnyugat-Szibéria) és időben (i. e. IV—II. század) találunk-e, és ha igen, mily török népet találunk, mellyel az ugarság érintkezhetett. E kérdésre természetesen a turkológia illetékes válaszolni.

Az ugarság nyomai a prém útján vezetnek kelet felé. Ezzel kapcsolatban szó volt arról, hogy e vidéken tehát a lótartó ugarságon kívül egy áru- és műveltségközvetítő kereskedő népet is föl kell tennünk. E következtetés meglepően egybevág azokkal a kínai híradásokkal, melyek egy hatalmas, állattenyésztő, prémszállító népről, a *ting-ling*ekről szólnak. A kínai történeti források alapján NÉMETH GYULA megállapítja, hogy i. e. két-három évszázaddal törökök laktak Nyugat-Szibériában, az Irtis középső és alsó folyásának vidékén, „s az a körülmény, hogy ezek prémkereskedéssel foglalkoztak, erősen elválasztja őket a törökségnek másik, földműveléssel, kereskedelemmel és iparral nem foglalkozó ágától, a hun-féle törököktől, s a békés foglalkozásokat kedvelő bolgár csoportba tartozónak tünteti fel őket.“ (Honf. magy. kialakulása, 117).

Egyébként a szamojéd nyelv őstörök jövevényszavai is tanúskodnak egy, a kérdéses korszakban az Irtis vidékén élt török népről. Az átvétel idején természetesen a szamojédok mai hazájuknál jóval délebbre laktak, körülbelül a mai obi-ugor terület déli részén. DONNER KAI meggyőző érvelése szerint a szamojéd-török érintkezés nagyjából az i. e. utolsó fél évezred folyamán történt, tehát pontosan ugyanazon időben, melyre az ugor-török érintkezéseket tesszük. (SUSAik. XL¹, 7 k.). Említésre érdemes, hogy a szamojédok is e néptől vették át a 'betű' szót: Ju. *pādāu* 'schreiben', T. *fad'áma*, Je. *fadabo*, Kam. *faṅd'elēm* id. < török (ujgur) *pidi* 'schreiben', *bitig* 'schrift' (i. h.); s hogy az átadó törökség bolgáros jellegű, r-török nyelv volt, azt a Ju. *jur* 'hundert', T. *jár*, Je. *jā* id. < török *jüz* (csuvas *šir*) 'hundert' (i. m. 6.).

Azt hiszem mármost, hogy ebben a törökségben kell keresnünk az ugorkori török jövevényszók átadóját, ebben azt a békés foglalkozású, fejlett kulturájú népet, mely nemcsak megvásárolta és továbbította az ugorok (és szamojédok) prémjeit, hanem közvetített is feljűk műveltséget, amint azt az *ír* (a szamojéd 'betű') szó mutatja. És minden okunk megvan arra a föltevésre is, hogy ennek a törökségnek hatására fejlődött a finn-ugor közösségből kivált, eredetileg kétségkívül halász-vadász zsákmányoló életmódot folytató ugarság — ha nem is közvetlenül lovas-nomáddá, de mindenestre állat-tartó, lótenyésztő néppé.

* * *

¹ Hangtanilag l. pl. WICHMANN: FUF. IV, Anz. 11; STEINITZ, OsztyVok. 1, 48, 96 stb.

Vizsgálódásaink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink hangtani réteg-ződöttsége, mint már ZSIRAI megállapította „Urál környéki s egyben 460 előtti bolgár-török — magyar érintkezés föltevése mellett szól“ (Jugria, 95), tehát csak magyar nyelvtörténeti alapon is nem egy-két évszázados, hanem jóval hosszabb tartamú kapcsolatra utal.

2. A felsorolt nyelvi tények világosan mutatják, hogy az ugarság még az együttélés korában érintkezett egy török néppel. Hogy a kérdéses török nép bolgáros jellegű *r*-török nyelven beszélt, azt a magyar *ír* ~ osztják *ìèrì*-bizonyítja.

3. Az érintkezés színhelyét a régészet, a nyelvészeti paleontológia, a magyar őstörténet, az ugor etnogenezis és a turkológia egyértelmű következtetései alapján Nyugat-Szibériában, közelebbről az Irtis vidékén, a Tobol torkolata táján kell keresnünk.

4. Az érintkezés korát az időszámításunkat közvetlenül megelőző évszázadokra tehetjük. Lehet, sőt valószínű, hogy ez ugor kori kapcsolatok szerves folytatása volt azután az előmagyarság további, már sokkal mélyrehatóbb élet- és sorsközössége a neki külső elnevezést (*ungar, hungarus* stb.) adó onogurokkal a Kaukázus vidékén.

1951 augusztus

SZ. KISPÁL MAGDOLNA

A magyar népnév eredete

A népnevek eredetének kérdése nemcsak a jobbára érzelmi szempontok után igazodó avatatlan nagyközönség érdeklődését szokta izgatni, hanem a tárgyilagos vagy legalább is tárgyilagosságra törekvő tudományos vizsgálatoknak is gyakori témájuk. Ez a vonzóerő nem szorul különösebb megvilágításra: nyilvánvaló, hogy egy-egy népnév származtatása nem szokott megmaradni az átlagos szófejtések nyelvészeti, esetleg művelődéstörténeti jelentőségének többé-kevésbé szűk körén belül, hanem a kapcsolatos néptudományi, történeti, etnogenetikai problémák egész raját rebbentheti föl. A *germán* vagy *orosz* vagy *finn* névvel foglalkozó irodalom több évtizedes élénk hullámozása csak részben magyarázható az illető szavak hangtani és jelentésbeli, egyszóval szorosabb értelemben vett nyelvi nehézségeivel; a megállapodottság hiányának az a főoka, hogy az ajánlott etimonok további értelmezése hol itt, hol ott összeütközésbe kerül a germánság, az orosz-szlávok, illetőleg a finnek őstörténetére, néptani kialakulására, politikai megszerveződésére vonatkozó egyéb adatokkal, ismeretekkel, következtetésekkel, elméletekkel vagy óhajokkal.

Finnugor területen a tárgy kényes természetéből folyó általános nehézségeken fölül többnyire még speciális bökkenők is vannak. Ezek rendszerint finnugor őstörténeti ismereteink hézagosságának és egyoldalúságának könnyen érthető következményei. Nyelvrokainknak, kivált a Szovjetunió félreesőbb szegélyein lakóknak régi viszontagságaira majdnem kizárólag